

Textual Criticism of Persian Literature
University of Isfahan E-ISSN: 2476-3268
Vol. 15, Issue 1, No. 57, Spring 2023

[10.22108/rpll.2022.134214.2100](https://doi.org/10.22108/rpll.2022.134214.2100)

(Research Paper)

A Critical Investigation of One Word and Two Combinations in the Third *Divan* of Hakim Rokna

Nasrin Tavakkoli
Sayyed Mehdi Nourian*
Taghi Ezheii
Mohsen Mohammadi Fesharaki

Abstract

In this study, regarding *the Third Divan* of Hakim Rokna (known as Masih Kashani), the meaning of the phrase (به طرح دادن) 'be tarh dadan' is investigated. It is one of the controversial combinations, although it has been studied and discussed for centuries, not only has it not reached a conclusion, but everyone has gone wrong in its interpretation. The phrase is dealt with firstly based on a comprehensive study, especially by witnessing the verse of Hakim in one of the sonnets of *the Third Divan*. The results of this study can be an end to all verbal disputes, meaningless phrases, and incorrect arguments of the authors on the meaning of this combination, since the poet completely clarified the issue by bringing the simile of (به خرمن دادن) 'be kharman dadan', which is a sign of abundance, along with the combination of 'be tarh dadan'. In the examples from other books mentioned in the study, considering the issues before and after it, this point is very clear. However, the verse of Hakim is:

ما بلبولیم لیک به گلشن نمی رویم تا گل به ما به طرح و به خرمن نمی دهند

/Maa bolbolim lik be golshan nemiravim/ /Taa gol be maa **be tarh o be kharman nemidehand**/

Translation: We are nightingales, so we don't go to garden; Until they don't give flowers to us, to... {be tarh o be kharman}

And it is clear that the meaning of this combination in Persian poetry and prose does not match the meaning of *Golestan* commentators and commentators of other books, and by presenting these incorrect interpretations, they only cause readers and researchers to wander.

Then, the Turkish word 'song' and 'Kharabeh-Dehe Song' and other derivatives and their origins are investigated and different aspects of their meanings are depicted. Then, the importance of the combination fo 'sineh kardan' is mentioned.

Ph.D. Candidate of Persian Literature and Language, University of Isfahan, Isfahan, Iran

* Professor of Persian Literature and Language, University of Isfahan, Isfahan, Iran

Associate Professor of Persian Literature and Language, University of Isfahan, Isfahan, Iran
(Corresponding Author Email: Taghiez765@gmail.com)

*** Associate Professor of Persian Literature and Language, University of Isfahan, Isfahan, Iran

© The author(s) ----- Publisher: University of Isfahan

Introduction

After the emergence of any language, during the history of that language and in different periods, many changes and transformations appear within that language, Persian language is also one of the languages that is not exempted from this rule. The interference with other cultures, the expansion of linguistic needs, and the development of the culture and literature of each country are among the factors that require these changes and lead to the creation and expansion of new words and combinations. Two combinations of 'be tarh dadan' and 'sineh kardan' and the Turkish word 'song' and derivatives that were taken from it helped to express linguistic intentions. And some of them have been popular for a while and some have taken root in the text of culture and have become permanent. This study aimed to find the correct meaning of these words and combinations, which are found in most of the poets' books and the speech of street and bazaar people. We should provide a more precise form of reliable Arabic words in order to reach the correct meaning, especially in the case of 'be tarh dadan'. This study tries to answer two research questions: 1) When and why did these definitions and terms appear in the field of language? 2) Have they played a role in the enrichment of culture and language? How?

Materials and Methods

In this study, the combinations are investigated according to the explanations of *Golestan Saadi*, historical books such as *Tarikh Sistan*, *Tarikh Wassaf*, and *Zubda al-Tawarikh*, Tazkirah books such as *Tazkirah Nasrabadi*, commentaries such as *Marzban Nameh*, Attar's *Mantegh Al-tair*, Anwari's *Divan*, Turkish and Arabic dictionaries such as *Al-Ma'jam Al-Wasit*, *Saeb's Collection of Poems*, Turkish Vocabulary Dictionary (Souzlok), and *Nasiri Dictionary*. However, it is worth mentioning that it was not possible to search in all sources other than the mentioned ones to clarify the meaning of the word combinations.

Research Findings

By researching the texts and with the help of Hakim's poems in *the Third Divan*, the meaning of the words is clarified as follows:

Be Tarh Dadan = To Donate Without Stinginess

The meaning of the phrase is clarified using a phrase in *Al-Ma'jam al-Wasit*:

طرح الشيء طرحه والبناء ونحوه

Translation: he made the building tall or expanded it.

The correct meaning can also be found in a verse from Saadi's *Golestan*:

خرم‌مای به طرح اگر ببخشند / از اهل کرم هدر نباشد

/khormay be tarh agar bebakhshand/

/az ahle karam hadar nabashad/

If they donate the dates ... {be tarh}

it will not be a waste thing for the generous person

In Hakim Rokna's verse:

ما بلبلیم لیک به گلشن نمی رویم / تا گل به ما به طرح و به خرمن نمی دهند

/Maa bolbolim lik be golshan nemiravim/ /Taa gol be maa be tarh o be kharman nemidehand/

Translation: We are nightingales, so we don't go to garden; Until they don't give flowers to us, to... {be tarh o be kharman}

The poet has accompanied the combination of 'be tarh dadan' with the combination of 'be kharman dadan'. Therefore, it turned out that this combination is meant without embarrassment and with forgiveness and along with donation and indulgence everywhere.

Sung, Song

The root of this word could be found in Turkish. When the Safavids came to Isfahan from Ardebil, they brought 'song' from Ardebil and the Turkish language into Isfahan, and the people of Isfahan also used it in their dialect. It is mostly seen in the quatrains of the 10th and 11th centuries. It means 'loot' and 'Kharabe-Deh-Song' means looted ruined village. In Turkish dictionaries, it means 'end and follow', 'a gift presented to elders', 'hole', 'small, tiny, and fine' and 'a kind of robbery and destroying'.

Sineh Kardan

چون در دل خود جا کنم آن بدخو را وز صبح رخس سینہ کنم پهلو را

/chon dar dele khod ja konam aan badkhoo raa/ /vaz sobhe rokhash sineh konam pahloo raa/

Translation: When I keep that bad-tempered (impatient) in my heart; I will thrust up my flank from her face's morning

The compound infinitive of 'sineh kardan' means 'boasting' and was used until the 6th century and the early 7th century.

Discussion of Results and Conclusions

Common words and expressions of a language contribute to its richness, and paying attention to all its aspects and all periods could have strong results in recovering their meaning, and indeed, the words and expressions and their use in texts and conversations of people should be searched with regard to social, historical, political, and economic issues. Like the verse of Hakim, who solved the problem of 'be tarh dadan' and the terms derived from it in his works. In addition, the position and origin of the compounds and the words 'sineh kardan' and 'Song' were revealed, and it turned out why and how the compounds made from the word Song have entered the slang literature and in writing.

Keywords: Hakim Rokna, Be Tarh Dadan, Song, Sineh Kardan

References

1. Anvari, H. (Ed.) (1992). *An excerpt from Saadi 's Golestan (Persian literature collection)*. First Edition. Tehran: Elmi Publication.
2. Ashrafzadeh, R. (1991). *Dictionary of rare words, compositions, and interpretations of Attar Neishabouri*. Second Edition. Mashhad: Astan Qods Razavi Publication.
3. Ayati, A. H. (1967). *Writing the history of Wasaf*. Tehran: Scientific Printing House, Iran Culture Foundation Publications.
4. Bahar, M. T. (Ed.) (2002). *History of Sistan (compiled about 445-725)*. First Edition. Tehran: Moein Publication.
5. Dabir Siyaghi, S. M. (1996). *The translation of names, adjectives, pronouns and suffixes of Kashgari's Divan Loghat al-Turk*. First Edition. Tehran: Research Institute for Humanities and Cultural Studies.
6. Dashqin, A. H. (n.d). *Turkish dictionary (Suzluk)*. First Edition. Tabriz: Yaran Publication.
7. Dehkoda, A. A. (1998). *Dictionary*. Tehran: Zavvar Publication.
8. Divan (manuscript), Masih Kashani, Rohn al-Din Massoud, National Museum and Melk of Tehran Library, No. 5230, (written in 1024 AH).
9. Esparham, D., & Ramezani, M. (2016). A critical discussion on chess and its belongings in some mystical explanations. *Classical Persian Literature*, 7(2), 21-38.
10. Ghahreman, M. (Ed.) (2004). *Saeb Tabrizi's divan*. Fourth Edition. Tehran: Elmi Farhanghi Publication.
11. Goharin, S. S. (Ed.) (1982). *Attar Neishabouri's Asrarnaméh*. Second Edition. Tehran: Zavvar Publication.
12. Goharin, S. S. (Ed.) (1986). *Attar Neishabouri's Mantegh al-Tair "poultry authorities"*. Fourth Edition. Tehran: Elmi Farhanghi Publication.
13. Golchin Maani, A. (1990). *Indian caravan*. First Edition. Mashhad: Astan Qods Razavi Publication.
14. Golchin Maani, A. (2004). *Saeb's poems dictionary*. Second Edition. Tehran: Amirkabir Publication.
15. Haj Seyyed Javadi, K. (Ed.) (2002). *Hafez Abru's Zobdah al-Tawarikh*. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance, Print and Publication Organization.
16. Iqbal Ashtiani, A. (Ed.) (1995). *Saadi's Generalities: From the revised version of Mohammad Ali Foroughi (Zaka-ul-Molk)*. Fourth Edition. Tehran: Iqbal Publication.
17. Jahn, K. (Ed.) (1940). *Rashid al-Din Fazlullah's Tarikh-e Mubarak-e Ghazani (The blessed history of Ghazan: Ghazan Khan story)*. England, Hertford: Stephen Austin Printing House.

18. Javadi, H., Flor, D., & Kachalin, M. (Eds.) (2014). *Nasiri's dictionary (Chagatai Turkish - Roman - Qizilbashi - Russian and Qalmaqi into Persian)*. First Edition. Tehran: Islamic Consultative Assembly Library Publication.
19. Khatib Rahbar, Kh. (Ed.) (1983). *Saadi's Golestan (With the meaning of words and explanation of verses and difficult sentences and some grammatical and literary points)*. (n.p): Safi Ali Shah Publication.
20. Khoshtinat, H., Chavoshi, Z., & Kazemi, A. A. (1995). *The translation of description of Sudi on Saadi's Golestan*. Second Edition. Tabriz: Sima Azar Publication, Behtarin Cultural Publication Center.
21. Mir Afzali, S. A. *Three notes about Sung*. Retrieved from <https://telegram.me/Xatt4>.
22. Modarres Razavi, M. T. (Ed.) (1985). *Anvari's divan*. Third Edition. Tehran: Elmi Farhanghi Publication.
23. Mustafa, I., Al-Zayyat, A. H., Abdul Qadir, H., & Al-Najjar, M. A. (1988). *Al-Mu'jam al-Wasit*. Third Edition. (n.p): Office of Islamic Culture Publication.
24. Naji Nasrabadi, M. (Ed.) (1999). *Tazkerah Nasrabadi: Tazkerah al-Shoara, including treatises, origins, and poems*. Tehran: Asatir Publication.
25. Nourian, M. (1988). Where is Soleimani Mantegh Al-Tair. *Danesh Publications*, (48), 30-37.
26. Olghoun, I., & Derakhshan, J. (1984). *Dictionary of Turkish into Persian*. Second Edition. Tehran: Anzali Publication.
27. Petrushevsky, I. P. (1965). *Agriculture and land relations in Iran during the Mongol era*. Translated by Karim Keshavarzi. Tehran: Social Research and Studies Institute.
28. Roshan, M. (Ed.) (1988). *Varavini's Marzbannameh*. Second Edition. Tehran: No Publication (Nashre No).
29. Rouhani, F. (Ed.) (1985). *Attar Neishabouri's Elahinameh*. Fourth Edition. Tehran: Zavvar Publication.
30. Safa, Z. (1988). *History of literature in Iran*. Second Edition. Tehran: Ferdows Publication.
31. Sayyedani, E., & Ibn Rasool, M. R. (2009). Survey and criticism of arguable phrases of Saadi's Golestan in its Arabic translation (Rowzat al-Ward). *Researches on Mystical Literature (Gowhar-i- Guya)*, 3(2), 91-108.
32. Shahidi, S. J. (1985). *Description of words and problems of Anvari's divan*. Second Edition. Tehran: Elmi Farhanghi Publication.
33. Shamisa, S. (Ed.) (2017). *Sialkoti Mel Varasteh's terms of poets (A dictionary in the words and terms of Safavid era poetry)*. First Edition. Tehran: Mitra Publication.
34. Tafazoli, T. (Ed.) (1992). *Attar Neishabouri's divan*. Sixth Edition. Tehran: Elmi Farhanghi Publication.
35. Yousefi, Gh. (Ed.) (1989). *Saadi's Golestan*. First Edition. Tehran: Kharazmi Publication.
36. Zanjani, B. (1991). *Circumstances, works, and description of Nezami Ganjavi's Makhzan al-Asrar*. Second Edition. Tehran: Tehran University Press.

متن‌شناسی ادب فارسی

سال چهاردهم شماره اول (پیاپی ۵۷)، بهار ۱۴۰۲، ص ۵۱ - ۳۵

تاریخ وصول: ۱۴۰۱/۰۵/۱۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۷/۲۷

[10.22108/rpll.2022.134214.2100](https://doi.org/10.22108/rpll.2022.134214.2100)

(مقاله علمی)

بررسی انتقادی یک واژه و دو ترکیب در دیوان سوم حکیم رکن

نسرین توکلی؛ سید مهدی نوریان؛ تقی اژه‌ای؛ محسن محمدی فشارکی

چکیده

این مقاله به بحث دربارهٔ بار معنایی دو ترکیب «به طرح دادن و سینه‌کردن» و خاستگاه و معنای واژه «سنگ» در ترکیب «خرابه‌ده سنگ» و کاربرد آن می‌پردازد؛ به سبب اهمیت موضوع، ضمن آوردن نمونه‌ها، نخست دربارهٔ تعبیر «به طرح دادن» و ایرادهایی سخن می‌گوییم که با توجه به ابیات شاعران و متون نویسندگان - مانند عبارت معروف حکایت گلستان سعدی - بر معانی شارحان وارد است؛ به‌ویژه بیتی از حکیم رکن در یکی از غزلیات دیوان سوم برای شاهد ذکر می‌شود که بیشتر مدنظر بوده و اساس کار بر آن، بنا نهاده شده است؛ چه بسا دستاورد این پژوهش پایانی بر آن همه جدال لفظی، عبارات بی‌مفهوم و استدلال‌های نادرست نویسندگان مقالات و شروح بر معنای این ترکیب است؛ زیرا شاعر با آوردن قرینهٔ «به خرمن دادن» در کنار ترکیب «به طرح دادن» کاملاً مطلب را روشن می‌کند: ما بلبلیم لیک به گلشن نمی‌رویم/ تا گل به ما به طرح و به خرمن نمی‌دهند

سپس در نقد و بررسی واژه «سنگ»، معنا، املاهای مختلف این کلمه و عبارت کنایی «خرابه‌ده سنگ» و دیگر ترکیبات کنایی ساخته شده با آن، سخن گفته می‌شود؛ نیز خاستگاه این واژه و چرایی راه‌یافتن آن به دیوان حکیم، همراه با ذکر اشعار شاعران به‌کاربرندهٔ این واژه و ترکیباتش تبیین خواهد شد. آنگاه دربارهٔ ترکیب کنایی «سینه‌کردن» - از اصطلاحات قرن پنجم و ششم که در رباعی حکیم (قرن یازدهم) نیز آمده است - سخن گفته می‌شود و با کمک نمونه‌هایی که شاعرانی مانند عطار در *منطق‌الطیر* و نظامی در *مخزن‌الأسرار* آورده‌اند، به اهمیت آن اشاره می‌شود.

واژه‌های کلیدی

حکیم رکن؛ به طرح دادن؛ سنگ؛ سینه‌کردن

دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران،
tavakkoly511@gmail.com

* استاد زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران،
m.nourian@ltr.ui.ac.ir

دانشیار زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران (نویسندهٔ مسئول)،
taghiez765@gmail.com

دانشیار زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران،
m.mohammadi@ltr.ui.ac.ir

۱- مقدمه

حکیم رکن‌الدین مسعود پسر نظام‌الدین علی کاشانی، متخلص به مسیح، در نیمه دوم قرن دهم در کاشان دیده به جهان گشود. او پزشک و شاعری عارف‌مسلک بود. پدرش یکی از پزشکان مشهور دربار شاه تهماسب صفوی بود. در عنفوان جوانی به دربار شاه عباس رفت و از مقریان او شد. آنطور که در تاریخ ادبیات‌ها نوشته‌اند، بعد از مدتی به سبب نزاعی که بین او و شاه پدید آمد، همراه با زن و فرزند به هند رفت. از او آثار بسیاری برجای مانده که حاصل سال‌ها اقامت در ایران و هند است: شش دیوان شعر، سه مثنوی مجموعه خیال (در برابر خسرو و شیرین نظامی) و ساقی‌نامه و منظومه‌ای در برابر *مخزن‌الأسرار* و مثنوی دیگری به نام قضا و قدر (نک. صفا، ۱۳۶۷، ج ۱/۲: ۵-۱۱۹۳-۱۱۹۵). در دیوان سوم این شاعر که دربردارنده ۴۳۸ غزل و ۴۱۷ رباعی است، اصطلاحاتی وجود دارد که از جنبه‌های مختلف می‌توان آنها را بررسی کرد: مانند اصطلاحات پزشکی، نجوم، علوم غریبه و ...

۱-۱ اهداف پژوهش

اصطلاحاتی که در این مقاله کوشش شد با تحقیق در متون و تأمل در آنها و با کمک اشعار حکیم، به معنای صحیحی از آن دست یابیم، برخی از لغات و ترکیباتی است که در بیشتر دیوان‌های شاعران - مانند رفیع‌الدین لنبانی، نظامی، مولوی، سعدی، انوری، عطار، مجیرالدین بیلقانی، صائب و ... - و در کتاب‌های نثر مانند *گلستان*، *تاریخ سیستان*، *تاریخ و صاف*، *تاریخ غازانی*، *زبدة التواریخ* و ... و نیز در گفتار مردم کوچه و بازار وجود دارد و پژوهشگران دقت کافی برای حل آن مبذول نداشته‌اند؛ این واژه‌ها و ترکیبات عبارت است از: دو ترکیب «به طرح دادن» و «سینه‌کردن» و واژه «سنگ» که در اشعار دیوان سوم حکیم به کار رفته و بسیار در این زمینه راهگشاست.

۲-۱ پرسش‌های پژوهش

اکنون دو سؤال پیش می‌آید:

۱) این تعابیر و اصطلاحات چه زمانی و چرا در عرصه زبان پدید آمده است؟ در پاسخ به این پرسش دو نکته گفتنی است؛ یکی آنکه بعد از پیدایش هر زبانی به مرور، متناسب با هر دوره‌ای، تغییراتی در درون آن پدید می‌آید که همراه با گسترش نیازهای زبانی، نیازمند گسترش سطوح واژگانی است؛ دیگر اینکه تداخل فرهنگ سرزمین مبدأ با فرهنگ‌های دیگر و بسط فرهنگ و ادب هر سرزمین، ایجاب می‌کند که متخصصان زبان، یا واژه و ترکیب مستقل از دیگر زبان‌ها بسازند یا از زبان‌های دیگر وام بگیرند.

۲) آیا این تعابیر و اصطلاحات نقشی در غنای فرهنگ و زبان داشته‌اند، چگونه؟ باید گفت مسلماً هر واژه و ساخت جدید و ترکیب نوآیین، پس از آنکه به حوزه زبانی سرزمینی راه یافت، به تدریج جزو ساختار آن زبان می‌شود و در گفتار و نوشتار مردم بروز می‌کند و اگر نتواند دایره زبان را پربار کند و در حل مشکلات زبانی یاری رساند، در اندک مدتی فراموش می‌شود که این مسائل در ضمن مقاله بررسی شده است.

۳-۱ اهمیت پژوهش

با توجه به مطالب فوق و به‌ویژه اختلافی که در معنای «به طرح دادن» در نوشته‌های صاحب‌نظران دیده می‌شود، ضرورت دارد به‌طور جدی به این مبحث پرداخته شود و با دقت و کنکاش، تحقیق جامعی در این زمینه صورت

گیرد.

۴-۱ پیشینه پژوهش

درباره ترکیب «به طرح دادن» و مشتقات آن، با توجه به عبارت معروف *گلستان سعدی*، و اصطلاح «سینه کردن» و واژه «سنگ» مباحث متعددی مطرح و پژوهش‌های بسیاری انجام شده است که درباره درستی یا نادرستی آنها، با استناد به آثار مؤلفان مختلف، در این مقاله تحقیق شده است؛ در ادامه به بعضی اشاره می‌شود:

سودی (۱۳۷۴) و یوسفی (۱۳۶۸) در شرح *گلستان*، آن را به معنای به تکلف و زور و به بهای زیاد فروختن دانسته‌اند و عده‌ای هم همین معنی را درست دانسته‌اند. خطیب رهبر (۱۳۶۲) آن را به اقساط دادن معنا کرده است. اشرف‌زاده (۱۳۷۰) در فرهنگ *نوادری لغات* طرح‌انداختن را به زور و شرح بیان کردن دانسته است. سیدان و ابن‌الرسول (۱۳۸۸) در مقاله «نقد و بررسی عبارات بحث‌انگیز *گلستان سعدی* در ترجمه عربی آن (روضه‌الورد)»، به تبع شرح *گلستان*، معتقدند مفهوم آن، فروختن جنسی به زور به رعایا به قیمت دلخواه و فروش تحمیلی، درست است.

درباره واژه سنگ و مشتقات آن، کانال تلگرامی *Xatt4* ذیل واژه سنگ، با توجه به رباعی‌هایی با این واژه، معنای آن را فراتر از ویرانه می‌داند. کاشغری (۱۳۷۵) در توضیح این واژه معنای ای نوشته است که یکی به «پایان و دنبال» منتهی می‌شود. در فرهنگ *ترکی استانبولی* (اولغون و درخشان، ۱۳۶۳) این واژه با تلفظ *sungu* به معنی هدیه‌ای است که به بزرگان تقدیم می‌شود. داشقین در فرهنگ *لغات ترکی* (سوزلوک)، آن را در برابر باجا - دثشیک یعنی سوراخ قرار داده است و آن را به نوعی دستبرد و نابودکردن گسترش می‌دهد.

درباره ترکیب سینه کردن، علاوه بر فرهنگ‌ها، نوریان (۱۳۶۷) در مقاله «منطق الطیر سلیمانی کجاست؟»، آن را معادل سینه جلو دادن و سینه پیش دادن امروزی دانسته است.

۵-۱ روش پژوهش

جست‌وجو در همه منابع، با توجه به گنجایش مقاله امکان‌پذیر نبود؛ به همین سبب کوشش شد تا لغت و ترکیبات فوق با توجه به شواهد و قراین تعدادی از متون ادبی، تاریخی و لغوی و فرهنگ‌های عربی موثق، نقد و بررسی شود تا به‌ویژه درباره «به طرح دادن» به صورت دقیق‌تری دست یافته شود؛ همچنین به بعضی از مزایای لغوی و معنایی آنها در حیطه زبان و فرهنگ فارسی آگاهی به دست آید. ضمن آنکه در لایه‌های مطالب، پیشینه و روش تحقیق کاملاً پیداست و خواننده از آن آگاهی می‌یابد.

۲- بحث و بررسی

۱-۲ به طرح دادن

در کتاب‌های لغت زبان عرب - مثل *مقایس اللغه*، *المنجد*، *منتهی‌الارب*، *تاج‌المصادر* و... - ذیل واژه طرح کم‌وبیش معنای ای وجود دارد؛ اما در کتاب *المعجم الوسیط* مانند مدخل بسیاری از واژه‌های دیگر، مبحثی جداگانه به این واژه اختصاص داده شده و نویسنده جوانب مختلف آن را موشکافی کرده است؛ به گونه‌ای که با عمیق شدن در آنها می‌توان به نکاتی دست یافت که در جای دیگر نیست. در این کتاب ضمن بررسی معانی

مختلف واژه «طرح» و ساخت‌های منتج از آن، مفهومی در درون آن درج شده است که می‌تواند مشکل ترکیب «به طرح دادن» را بگشاید و آن عبارت طرح‌الشیئی طرحه و -البناء و نحوه ← یعنی طوله جدا او وسعه است (بنا را بلند نمود یا به آن وسعت بخشید). و غیر از این مشتقات دیگری که همه دلالت بر گسترده و زیادشدن دارد مانند: الطرحه: طیلسان و هو کساء یلقى علی الکتف - جامه یا ردا که بر دوش افکنند و جدیداً به معنی پوشش بر روی سر و دو کتف هم گفته می‌شود به نام طرحه العروس، چادر؛ که این هم نوعی پوشش است که گستردگی آن مدنظر است و یا: طارحه الحدیث و نحوه = حاوره و بادله (رد و بدل کردن سؤالات) در سخن یا شعر یا موسیقی تبادل نظر کردن و به عبارتی گسترده سخن و همچنین: تطارحا (الحدیث و نحوه یعنی تحاورا و تناظرا)، تطارح القوم الکلام او الغناء؛ یعنی در سخن‌درآوردن با همدیگر درافکنند؛ با یکدیگر تبادل نظر کردند و یا «تطرح» = مشی مشی ذی الکلال و الضعف و می‌توان گفت: راه رفت مانند شخص خسته و درمانده و ضعیف - لبس الطرحه (چادر پوشید) و یا «الاطروحة»: سؤال عنوان‌شده - مطرح‌شده، تز، رساله دکتری؛ ما یطرح: آنچه مطرح می‌شود و - المسأله تطرحها للنظر و البحث: و مسئله‌ای که طرح می‌شود برای بحث و تبادل نظر، جمع اطاریح.

واژه «طرح» با ورود به یکی از حکایات باب اول گلستان (باب در سیرت پادشاهان) بسیار شهرت یافته و مجادلات بسیاری را برانگیخته است: «ظالمی را حکایت کنند که هیزم درویشان خریدی به حیف و توانگران را دادی به طرح. صاحب‌دلی بر او بگذشت و گفت:

«ماری تو که هرکه را ببینی بزنی یا بوم که هرکجا نشینی بکنی
 زورت ار پیش می‌رود با ما با خداوند غیب‌دان نرود
 زورمندی مکن بر اهل زمین تا دعایی بر آسمان نرود

ظالم از این سخن برنجید و روی از او درهم کشید و بر او التفات نکرد...». از دیرباز در توضیح این جملات و اصطلاح که در قطعه‌ای از سعدی نیز آمده و به‌ویژه حکایت کامل آن در تقریرات ثلاثه دیوان از زبان سعدی بیان شده است و به‌دنبال مثال تاریخ سیستان خواهد آمد، بیشتر قریب به اتفاق شارحان به خطا رفته‌اند.

شرح سودی بر گلستان می‌نویسد: «دادی به طرح: یاء حرف حکایه و مراد از طرح تکلف و زور است... محصول ترکیب: ظالمی را حکایت کنند که هیزم فقرا را به زور به بهای کم می‌خرد و به جبر و به طریق تکلف به اغنیا می‌فروخت» (سودی، ۱۳۷۴: ۲۹۹).

در گزیده گلستان سعدی ذیل «طرح‌انداختن» چنین آمده است: «طرح‌انداختن اینجا یعنی به بهای زیاد و به زور فروختن؛ مراد آن است که ظالم هیزم را از تنگدستان به بهای کم می‌خرد و آن را به بهای زیاد به پولداران می‌فروخت» (انوری، ۱۳۷۱: ۱۳۷).

خطیب رهبر در شرح گلستان، ذیل این ترکیب در پاورقی، «طرح» را انداختن و «به طرح دادن» را به اقساط دادن معنا کرده است (سعدی، ۱۳۶۲: ۱۱۸).

در شرح یوسفی، نویسنده همان معنای لغت‌نامه را درست دانسته است؛ فروختن جنسی به زور به رعایا به قیمتی دلخواه، فروش تحمیلی: «اکثر شارحان و مترجمان آن را به همین صورت معنی کرده‌اند... این مثال از تاریخ سیستان نیز مؤید آن است...؛ بنابراین مفهوم به اقساط دادن، یا در فروش مقداری از بها کاستن و به رایگان

دادن - که بعضی تعبیر کرده‌اند - با توجه به رفتار مرد ظالم تناسبی ندارد» (سعدی، ۱۳۶۸: ۳۰۲).

انوری ابیوردی در قصیده‌شانزده، در مدح ضیاءالدین مودود بن احمد، در بیان جود و بخشش او می‌گوید:

هرچه در گیتی بر او نام عطا افتد کفش

جمله را گفته است خذ جام و قلم را گفته هات

در غنایی خواهد افتد از کفش گیتی چنانک

بر مساکین طرح باید کرد اموال زکات

(انوری، ۱۳۶۴، ج ۱: ۳۶)

و بار دیگر در قصیده ۱۲۶ که در تهنیت ماه رمضان و مدح ابوالحسن مجدالدین عمرانی سروده است، می‌گوید:

دولتی دارد طفل و خردی دارد پیر شرفی دارد خاص و کرمی دارد عام

در غنایی است جهان از کرم او که زکات عامل از عجز همی طرح کند بر ایتام

(همان: ۳۲۳)

در شرح این ترکیب از قول لغت‌نامه و گلستان قریب، ذیل بیت انوری آمده است: طرح؛ فروختن جنسی به

زور به رعایا و به زور دادن چیزی به کسی (شهیدی، ۱۳۶۴: ۱۳۱).

در آثار عطار، ترکیبات ساخته‌شده با طرح، کم‌وبیش دیده می‌شود. در حکایتی از مقاله دهم اسرارنامه آمده

است:

به جنگ خلق خورشید جهان‌سوز نهد بر گوش اسب این نیزه هر روز

در این جنگ‌آشتی سوره نبینی که آب خضر در شوره نبینی

چنین آسان نیارم داد شرحش که هر دم می‌بندازم به طرحش

(عطار، ۱۳۶۱: ۸۵)

فرهنگ نوادر لغات عطار «به طرح انداختن» را به زور و شرح بیان کردن، معنی کرده و به معنی دکتر گوهرین

(انداختن و دور کردن) هم اشاره کرده است (اشرف‌زاده، ۱۳۷۰: ۱۱۸).

در الهی‌نامه هنگام وصف دلاوری‌های رابعه می‌گوید:

نمی‌دانست کس کآن سیم‌بر کیست زبان بگشاد و گفت این کاهلی چیست؟

من آن شاهم که فرزینم سپهر است پیاده در رکابم ماه و مهر است

اگر اسب افکنم بر نطع گردان دو رخ طرحش نهم چون شیرمردان

(عطار، ۱۳۶۴: ۲۶۹)

در لغت‌نامه کتاب در معنی «طرح نهادن» آمده است: هر حرکتی که در بازی نرد و شطرنج کنند.

در غزل ۳۱۵ و در غزل ۷۴۷ دیوان نیز این اصطلاح هست:

خسرو یک‌سواره را بر رخ نطع نیلگون لعل تو طرح می‌نهد روی تو مات می‌کند

(عطار، ۱۳۷۱: ۲۴۵)

عطار چو شاهی رخت دیده رخ طرح نهاده شاه افکنده

(همان: ۵۹۶)

فرهنگ نوادر لغات عطار، صفحه ۴۶۱-۴۶۲ ذیل «طرح‌نهادن» به همان معنای لغت‌نامه دهخدا استناد جسته است که بعداً خواهیم آورد. همچنین در مقاله‌ای با عنوان «بحثی انتقادی در باره شطرنج و متعلقات آن در برخی شروح عرفانی» بعد از بررسی اصطلاحات شطرنج در متون مختلف، به نقد این ترکیب و معنای آن پرداخته و اساساً مقاله بر مبنای همین ترکیب شکل گرفته است؛ در آن مقاله نیز باز نویسندگان به همان معنای دهخدا ارجاع داده‌اند؛ گرچه معنای بیگانه «آوانس دادن» را هم بر آن افزوده‌اند (رک. اسپرهم و رضانی، ۱۳۹۵: ۳۸-۲۱) که به نوعی معنای منظور ما و حاشیه‌مرزبان‌نامه را تأیید می‌کند:

«... بعد از نه ماه، فرزندی که فرزینی از دو رخ بر همه شاهزادگان جهان طرح دارد، به فال فرخنده و اختر سعد به وجود آمد» (روایینی، ۱۳۶۷، ج ۱: ۴۷۳)؛ شارح مرزبان‌نامه در شرح آن از قول حاشیه‌مرزبان‌نامه چاپ لیدن می‌نویسد: «طرح داشتن شاید در اصطلاح شطرنج‌بازان به معنی به‌علاوه داشتن باشد» (روایینی، ۱۳۶۷، ج ۲: ۷۲۷).

تاریخ سیستان از دیگر آثاری است که ترکیب «به طرح فروختن» در آن به کار رفته است. نویسنده هنگام شرح دوره طاهر و یعقوب لیث و حوادث زوال پادشاهی آنان می‌نویسد: «... اما تبذیر کردی در نفقات، و اندر عطیات اسراف کردی، بسیار بره و مرغ بر خوان نهادی و حلاوی، زیادات بسیار شدی، چندان‌که کس از حشم نتوانستی خورد، تا شاگردان مطبخ به بازار بردندی و به طرح بفروختندی؛ چنان‌که هرچه به دیناری خریده بودی، به درمی به بازار بفروختندی، چندین غبن بودی، تا آن همه مال‌ها و گنج‌ها بر این جمله بشد...» (تاریخ سیستان، ۱۲۸۱: ۲۶۹). مصحح در پاورقی می‌گوید: «به طرح فروختن بیعی است که همه آن عرضه باشد و تقاضایی در میان نه؛ و چنین معاملات گاه به زیان خریدار است که متاعی را به طرح و زور بر وی تحمیل کنند تا بخرد؛ چنان‌که شیخ سعدی در قصه برادرش که عمال صاحب‌دیوان خرمای به طرح به وی فروخته بودند، گوید:

«ز احوال برادرم به تحقیق دانم که تو را خبر نباشد
خرمای به طرح می‌دهندش بخت بد از این بتر نباشد»

«و گاه به ضرر فروشنده است و این طبیعی است و اصل معنی طرح معلوم است که دور انداختن باشد».

این ابیات در حکایتی از تقریرات ثلاثه سعدی و در قطعه‌ای از ملحقات دیوان آمده است که توجه به آن و بیت‌های قبل و بعد ابیات فوق - که مصحح محترم به آن توجه نکرده است - منظور این اصطلاح را بهتر می‌رساند. خلاصه‌ای از حکایت سوم از تقریرات ثلاثه:

«در زمان حکومت ملک عادل شمس‌الدین... خرمایی چند از رعایا ستده بودند به تسعیر اندک و به نرخی گران به بقالان می‌دادند به طرح و ملک از این ظلم بی‌خبر. اتفاقاً چند پاره خرما به برادر شیخ فرستادند و برادر شیخ در خانه اتابکان دکان داشت؛ چون حال بدان جهت بدید به رباط خفیف رفت به خدمت برادر خود شیخ سعدی، و صورت حال در خدمتش عرضه داشت. شیخ... اندیشه کرد که برود و این بلا را از سر درویشان شیراز دفع کند به تخصیص از آن برادر خود... این قطعه بنوشت:

«... اطفال برنند و برگشان نیست خرمای بخورند و زر نباشد»

«ملک... تمامت بقالان پیش خود خواند و صورت حال از ایشان پرسید که هرکس که زر داده است،

اسفہسالاران را بازمی خواند و بعد از مالش می فرمود تا در حال زر ایشان بازمی دادند و هرکس که زر نداده بود، می فرمود تا خرما از وی باز نستانند... و مشهور شد که ملک عادل شمس الدین تازی کوی از بهر خاطر مبارک شیخ سعدی رحمة الله علیه ترک خرما و بهای آن خرما که به بقالان داده بودند، بگفت...» (سعدی، ۱۳۷۴، بخش تقریرات ثلاثه: ۸۰-۸۱) و در قطعۀ ملحقات - که در پاورقی توضیح داده شده است و این قسمت تنها در نسخه های چاپی و خطی غیر معتبر دیده می شود - این بیت می تواند روشنگر باشد:

... خرمای به طرح اگر ببخشند از اهل کرم هدر نباشد

(سعدی، ۱۳۷۴، بخش ملحقات: ۱۸۰)

در *مرزبان نامه* دو بار ترکیب «طرح داشتن» دیده می شود که از اصطلاحات شطرنج است و در کنار آنها به کار رفته است: «... و موجب اشتها شطرنج... آن است که واضع آن عمل به اسرار جبر و قدر سخت بینا بوده است، و از کار تقدیر آفریدگار و تدبیر آفریدگان آگاه. آن را بنهاد و در نهادن آن فرامود که صاحب آن عمل تا غایت چابکی و به بازی و زیرک دلی، اگر چه رخی یا فرسی بر خصم طرح دارد، شاید که به وقت باختن از آن حریف کند دست بدباز نادان بازی ای آید که دست خصم را فرو بندد...» (وراوینی، ۱۳۶۷، ج ۱: ۴۰۳)؛ «... بعد از نه ماه، فرزندی که فرزینی از دو رخ بر همه شاهزادگان جهان طرح دارد، به فال فرخنده و اختر سعد به وجود آمد» (همان: ۴۷۳). شارح *مرزبان نامه* در شرح آن از قول حاشیۀ *مرزبان نامه* چاپ لیدن می نویسد: «طرح داشتن شاید در اصطلاح شطرنج بازان به معنی به علاوه داشتن باشد، چنانکه از سیاق عبارت مفهوم می شود» و بعد خود در شرح این لغت قول *لغت نامه دهخدا* را می آورد: «در بازی شطرنج، طرح دادن یا طرح کردن عبارت از در کنار نهادن و معزول از عمل کردن حریف قوی، یک یا چند از سواران خود را تا حریف ضعیف با او برابری تواند کرد و بیشتر این کار را برای تحقیر حریف کند» (همان، ج ۲: ۷۲۷).

در *زبده التواریخ* یک بار «طرح دادن» و «در مطارحه افکندن» از اصطلاحات شطرنج آمده است: «چون امیرزاده اسکندر با بایقرا ملحق شد، شب و روز در تدبیر آن بود که به چه نوع آن مملکت را به هم آرد؟... اگر چه از حلیت بینایی عاقل شده بود، در فتنه انگیزی و فسادجویی که «الفتنة أشد من القتل» بینایان را اسبی و رخی طرح می داد. این صورت را فرصتی دانسته، غنیمت شمرد و با امیرزاده بایقرا صلاح امور ملکی در *مطارحه افکند*، رای و تدبیر بسیار اندیشیدند و به انواع فصول پرفصول در میان آورد» (حافظ ابرو، ۱۳۸۰، ج ۳: ۵۹۲) و دو بار ترکیب (به طرح ریختن): «چون سلطان را فتح حویزه به آسانی دست چنین داد، هیچ آفریده را نگذاشت که بکشند؛ اما به جهت مصلحت ملکی، ایکه تیمور بخشی و سایر اسیران را بازداشت و چون خبر دزفول و حویزه به شوشتر رسید، پیرحاجی کولتاش قلعه دزفول را به طرح ریخته، به جانب شوشتر گریخت و به امیر الوس ملحق شد» (همان: ۲۹۳).

«از طرفین آتش حرب مشتعل شد... و بعضی را به حفر برج و بارو گماشت تا سیرجانیان از محاربه و مقاتله به تنگ آمدند تا غایتی که باره بیرون را به طرح ریخته، در قلعه کوه گریختند و به سهل فرصتی شهرستان سیرجان را بگرفتند و قلعه را مدت چهل روز محاصره کردند» (همان: ۴۴۲)؛ مصحح در جلد چهارم کتاب، «طرح دادن» را «در کنار نهادن و معزول از عمل کردن حریف قوی» و «به طرح ریختن» و در صفحه ۲۹۳ و ۴۴۲

آن را «نقشه‌کشی، پی‌ریزی و پی‌افکنی» معنی کرده و در ادامه معنی، ترکیب صفحه ۴۴۲ (و فروختن جنسی به زور به رعایا) را افزوده است.

در تاریخ مبارک غازانی، ترکیب «به طرح دادن» دیده می‌شود که آن را «فروختن جنسی به زور» معنا کرده‌اند. «و در هیچ وقت اتفاق نیفتاد که خزانه از زر و جامه خالی بود و از دفاتر جدید و قدیم معلوم می‌شود که در هیچ عهدی و زمانی چندان زر نقد و جامه که در سالی پادشاه اسلام خلد سلطانه صرف می‌فرماید و می‌بخشد، دیگران نیز در مدت پنج سال خرج نکرده‌اند... و بر قرار خزینه بر زر و جامه و اموال ولایات که پیش از این هرچند متصرفان چیزی به کس نمی‌دادند برحسب بروات و حوالات در آخر سال محاسبه نوشتندی و تمامت مستغرق بودی و مبالغ دیگر متصرف را زیاده بودی و در این وقت که به یمن عاطفت حسن تدبیر، پادشاه خلد سلطانه ممالک معمور گشته، از ولایات ارتفاعی مبالغی بر متصرفان باقی است و غله پارینه جمله در انبار موجود تا به طرح به مردم نباید داد و هر سال که غله دررسد به تعجیل نباید فروخت و آنچه پیش از این غله نارسیده به مقدمه خرج کردند، این زمان همواره دیوان را یکساله ارتفاع در انبار می‌باشد و اموال در خزانه» (رشیدالدین، ۱۳۵۸ ق/ ۱۹۴۰: ۲۵۵-۲۵۶).

«پادشاه اسلام فرمود که چون این تدبیر فرمودیم و دست حکام از برات نوشتن بر بست و رعایا را و رعایا را مقدار معین متوجه خویش به تفصیل معلوم شد و آن قاعده مقرر و معتاد گشت و بر رعیت اداء مقرر معین به غایت سهل شده و به رغبت تمام ادا می‌کنند؛ اندیشه می‌باید کرد که در ثانی الحال این قاعده مضبوط و محکم و مستمر ماند و وهنی... بدان راه نیابد» (همان: ۲۵۵-۲۵۶).

در کتاب تاریخ و صاف این ترکیب در قسمت تاریخ جلوس غازان خان دیده می‌شود: «ایلچیان که برای امور مملکت یا شنوایان فرمان‌ها به اطراف می‌رفتند، همه مخارج خود و چارپایان و سایر توقعات خود را به عهده رعایا می‌گذاشتند و این زحمت برای رعایا از چند جهت حاصل شده بود؛ تا آنجا که «اما درباره مردم شیراز که مورد عنایت واقع شده بودند، دستور داده شد که جز قبجور از آنها چیزی نگیرند؛ اما چون نزاعی بین ترکمان و شول رخ داده بود و پاره‌ای از مغولان را در راه بیلاق و قشلاق زیانی وارد آمده بود، شیراز را به پرداخت پانزده تومان (= صد و پنجاه هزار دینار) زر محکوم کردند و... اقوام و حشم بسیاری عاجز و مضطر شدند.

«احوال رعایا بر این وجه بود، اما حال ارباب بلوک را نیز تباهی رخ داد؛ چه بدان امید که بهای غله مانند سال گذشته باشد، مخارج و و التزامات سنگین تقبل کردند و حال آنکه خرواری گندم که در سال گذشته به مبلغ سی دینار یافت نمی‌شد، به شش دینار بر وجه خزانه بر مردم طرح می‌کردند و باز نفیر و تظلم بر فلک می‌رسید» (آیتی، ۱۳۴۶، ج ۳: ۲۱۶-۲۱۷). واژه «طرح» در لغت‌نامه کتاب به نقل از کتاب کشاورزی و مناسبات ارضی در ایران معنی شده است: فروختن غلات و سایر اجناس انبارهای دولتی که به خراج گرفته بودند به مردم، به بهایی گران‌تر از قیمت متداول، یا مجبور کردن مردم به فروختن متاع خود به بهایی کمتر از قیمت متداول؛ و بهتر است برای اثبات سخن خود که بعداً خواهد آمد، اصل گفتار نویسنده را به‌طور کامل از همانجا نقل کنیم: اصل گفتار نویسنده این است:

«طرح: و. و. بارتولد و و. ف. مینورسکی این اصطلاح را مبهم و تاریک شمرده و در معنی فنی آن فقط به حدس اکتفا کرده‌اند. مفهوم اصطلاحی و فنی این کلمه را آ. آ. علیزاده روشن کرده و با دلایل مقنع ثابت کرده

است که «حقوق» زیر را طرح می‌گفته‌اند:

«۱- شهرنشینان و روستاییان مجبور بودند هرگاه که مقامات حکومت بفرمایند، غلات و محصولات انبارها و مخازن دولتی را به قیمتی که مقامات مزبور معین می‌کردند و چندبرابر بهای بازار بوده، اکتیاع کنند...»

«۲- فروش اجباری محصولات به قیمتی که از بهای بازار بسیار پایین‌تر بوده به خزانه و یا فتودال و ملک و امیر محل (در مواردی که مقامات اخیرالذکر به محصولات مزبور احتیاج داشته‌اند)».

آ. آ. علیزاده داستان تأمل‌برانگیزی از زندگی سعدی - که در ادامه مطلب تاریخ سیستان از دیوان سعدی نقل کردیم - می‌آورد؛ آنگاه مطلبی از عبارت جامع‌التواریخ را - که ما از تاریخ مبارک غازی آوریم - نیز به رأی خویش تفسیر می‌کند: «رشیدالدین می‌گوید که بر اثر مراقبت و دلسوزی غازان‌خان و ترتیبی که وی برقرار کرده بود، در عهد آن سلطان غله سال پیش بالتمام انبار می‌شد و ضرورتی وجود نداشت که آن را به صورت "طرح" به مردم بدهند» (پطروشفسکی، ۱۳۴۴: ۲۸۹-۲۹۰).

صائب تبریزی در چند موضع این ترکیب را به کار برده است:

ای در آتش از گل روی تو نعل لاله‌ها ماه رخسار تو را از حلقه خط هاله‌ها
من که صد خونین جگر را داغ می‌دادم به طرح می‌کنم در یوزه داغ این زمان از لاله‌ها

(صائب، ۱۳۸۳، ج ۱: ۱۵۷/۳۰۶)

بخت سیه نبرد روانی ز طبع من از سنگ سرمه آب کجا بی صدا شود
می‌بایدش به تیغ سر خود به طرح داد هرکس که چون قلم به سخن آشنا شود

(همان، ج ۴: ۲۰۴۸/۴۲۶۱)

می به جامم می‌کند چشم خمارآلود تو گل به طرح می‌دهد روی بهارآلود تو
می‌رسی از گرد راه و می‌توان برداشتن گرده خورشید از روی غبارآلود تو

(همان، ج ۶: ۳۵۳۴ / متفرقات)

نویسنده فرهنگ اشعار صائب آن را «عرضه کردن و وا گذاشتن» تفسیر کرده است (معانی، ۱۳۷۳: ۱۵۹).

در مقاله «نقد و بررسی عبارات بحث‌انگیز گلستان سعدی در ترجمه عربی آن (روضه‌الورد)»، یکی از مسائل مطروح، ترکیب «به طرح دادن» در حکایت گلستان است؛ ترجمه عربی آن این است: «یروی أن ظالما کان یشتري الحطب من الفقرا بالغبن و بیعه للأغنیاء بتطیف الوزن» (فراشی، ۱۳۴۰ ق: ۶۸). به نظر نویسندگان با توجه به متونی مثل جامع‌التواریخ و تاریخ وصاف، به نقل از اصطلاحات دیوانی مغول و بعضی از شروح گلستان، مفهوم صحیح همان «فروختن جنسی به زور به رعایا به قیمت دلخواه و فروش تحمیلی» است، نه کم‌فروشی که در برگردان عربی آمده است و به این ترتیب با شتاب و عجلانه با یک اشتباه، اشتباهی دیگر را نفی کرده‌اند (نک. سیدان و ابن‌الرسول، ۱۳۸۸: ۹۱-۱۰۸).

اما در این باره، هم لغت‌نامه دهخدا و هم شارحان و مترجمان به خطا رفته‌اند و شاید اگر با سعه صدر بیشتری در مسئله کنکاش می‌کردند و با وسواس بیشتری در حل آن می‌کوشیدند، این اشتباهات پیش نمی‌آمد. البته معانی لغت‌نامه در شرح «طرح دادن و طرح نهادن» - همانگونه که در برخی از معانی کتاب المعجم الوسیط

دیده می‌شود - درست است و سعی مؤلف و همه شارحان ستودنی است؛ اما دربارهٔ *مرزبان‌نامه* و متون عطار، به‌ویژه با توجه به «شیرمردان» در بیتی که از *الهی‌نامه* عطار مذکور افتاد و نیز آثاری که شواهدی با اصطلاح «طرح‌دادن» از اصطلاحات شطرنج از آنها آوردیم، آنچنان‌که از فحوای کلام و سیاق جملات برمی‌آید و با توجه به دیگر معانی کتاب *المعجم الوسیط* (القاء و بسطه)، همان معنای حاشیهٔ *مرزبان‌نامه* چاپ لیدن در توضیح این ترکیب در اینجا صحیح است؛ یعنی ترکیب «طرح‌داشتن» در این کتاب و نظایر آن، در چنین کاربردهایی همان به‌علاوه داشتن و بسط و گسترش یافتن است و ترکیب «به طرح دادن» که طور دیگری از همان ترکیب «طرح‌داشتن» است، معنایی کاملاً متفاوت با نوشتهٔ شارحان *گلستان* دارد. این مطلب علاوه بر دقت در خود ابیات و عبارات، با توجه به غزل ۱۹۴ از دیوان سوم حکیم رکناً کاملاً روشن می‌شود؛ بدون آنکه به هیچ‌گونه توجیهی نیاز باشد:

این روشنان چرخ به ما تن نمی‌دهند یک صبح‌وار سینهٔ روشن نمی‌دهند
در عالمی که جلوهٔ بخت سیاه ماست خورشید و ماه نور به روزن نمی‌دهند
ما بلبلیم لیک به گلشن نمی‌رویم تا گل به ما به طرح و به خرمن نمی‌دهند

می‌بینیم که شاعر ترکیب «به طرح دادن» را با ترکیب «به خرمن دادن» همراه کرده است؛ بنابراین معلوم است که در همهٔ ابیات مذکور و نیز عبارات متون ادبی و تاریخی، شارحان و همچنین علامه دهخدا راه خطا پیموده‌اند؛ به عبارتی منظور همان «فله‌ای» - که مردم در محاورهٔ روزمره استفاده می‌کنند - و بی‌مضایقه و به قولی «بی‌کش و پیمان» همراه با بخشش و دست‌ودلبازی است. از دلایل دیگر بر اثبات این مدعا ترکیب «به خرمن است» که با اصطلاح «به طرح» همراه شده است؛ بنابراین برای تفهیم و بازگشایی رمز «به طرح دادن» یا شکل دیگر آن «به طرح فروختن»، به ذکر معنی و نمونه‌هایی از *لغت‌نامهٔ دهخدا* پرداخته می‌شود. خرمن، تودهٔ هر چیز را نامند، مطلق توده و تل از هرچیز:

به خرمن فروریخت مه‌راج زر به خروار دیبا و در و گهر
(اسدی)
پیمود نیارم به نفس خرمن اندوه با داغ تو پیمان ز خرمن چه نویسد
(خاقانی)
یک دسته گل دماغ‌پرور از خرمن صد گیاه بهتر
(نظامی)

۲-۲ سنگ (sung, song)

از دیگر واژه‌هایی که بسیار قابلیت طرح و چون‌وچرا دارد، واژهٔ «سنگ (song)» است که در رباعی ۲۷۵ حکیم رکناً با واژه‌های «لنگ و تنگ» قافیه‌های رباعی را تشکیل می‌دهد؛ اما کاتبان نسخه‌ها چون با آن آشنا نبوده‌اند، در نسخه‌ها به جای آن «جنگ» نوشته‌اند و نکتهٔ مهم دیگر این است که با همراهی «خرابه‌ده» ترکیبی ساخته‌اند که برای هدایت به معنی آن تأمل‌برانگیز است؛ رباعی:

جز من نبود در این خرابه‌ده سه ننگ لنگان‌لنگان مسافر بی سر و لنگ

آبم همه چون بسته به آن دانه اشک من آب در انبان نهم و نان در تنگ
در این بخش به مناسبت کاربرد «سنگ و خرابه ده سنگ» در شعر حکیم حول همین محور مطالبی خواهد آمد
و سپس به نقد آن می پردازیم. گلچین معانی ضمن نقل رباعی زیر از نذری قمشه ای:

از فیض جنون در این خرابه ده سنگ نه بسته قبضه ام نه درمانده لنگ
خضرم که در این قافله پر کر و گنگ نانم انبان نخواهد و آبم تنگ

که از نظر کاربرد واژه ها و ترتیب قافیه به شعر حکیم رکن شباهت بسیاری دارد، در حاشیه کتاب می نویسد:
«صونگ به ثانی مجهول در لهجه اصفهانی به معنی ویرانه است» (معانی، ۱۳۶۹، ج ۲: ۱۴۳۴).

در کانالی از کانال های تلگرام، به اطلاعاتی ارزشمند و محققانه ای دست یافتیم که بسیار در این زمینه
راهگشاست؛ ضمن اینکه برای نخستین بار در کانال تلگرامی، این مطالب مطرح شده است و در هیچ منبع دیگر
ذکری از آن نیست. آنچه از خلاصه کلام نویسنده برمی آید، این است: ذیل واژه «سنگ/ سونگ/ صونگ» پس از
ذکر چهار رباعی (رباعی فوق) و سه رباعی که در ادامه بیان شده است، می نویسد: «چیزی که مورد بحث ما در
این چهار رباعی است، کلمه سنگ است که در بعضی منابع رباعی نذری قمشه ای به صورت "سونگ" و
"صونگ" هم دیده شده است:

«در سر اگرت ز عقل باشد یک دنگ گویم به تو حرفی که به است از صد جنگ

«امروز ز مال زاد راهی بردار فرداست که اسباب تو می گردد سنگ

(محمد امین خان بیات مجرم، سده یازدهم ق.)

«من کیستم آن غریق بی فوطه و لنگ غم کرده متاع جسم و جانم را سه ننگ

«لخت جگر است نانم در انبان خونابه حسرت است آبم در تنگ

(قاسم تونی، سده دهم ق.)

«از خون جگر شراب داریم به تنگ قانع شده از لباس با غیضه و لنگ

«کس را به حساب ما نباشد کاری شاهان ننمایند ده ویران سه ننگ

(میرزا عبدالله شهود یزدی، سده یازدهم ق.)

«این کلمه در فرهنگ های مربوط به دوره صفوی و بعد از آن، مثل برهان قاطع، سرمه سلیمانی، فرهنگ
جهانگیری، آندراج... و فرهنگ های جدید مثل فرهنگ معین، لغت نامه دهخدا و فرهنگ بزرگ سخن دیده
نمی شود و این لغت برخلاف نظر مرحوم گلچین معانی، با توجه به چهار رباعی ای که نقل کردیم، معنایی فراتر
از ویرانه دارد و از شیوه کاربرد کلمه در چهار رباعی، معنایی که به ذهن می رسد "غار" است که به راحتی در
رباعیات دوم تا چهارم جواب می دهد؛ ولی برای همخوان کردن آن با رباعی نخست، مقداری تأمل لازم است.
(نک. میرافضلی. [https:// telegram.me/ Xatt4](https://telegram.me/Xatt4) ذیل واژه سنگ).

در متنی از تذکره نصرآبادی، این واژه در همین معنی و البته می توان گفت در معنی «دستور غارت اموال کسی
را دادن» با املای «صونگ» به کار رفته است: «میر حیدر معمایی از سادات معتبر کاشان است. کمال قابلیت
داشته، خصوصاً در فن معما و تاریخ اعدا. او را متهم به هجو شاه عباس ماضی ساخته. اسباب او را صونگ

(نسخه بدل D ضبط) نموده، از حبس گریخته، به هندوستان رفته، اعتبار عظیمی به هم رسانیده، بی رخصت با اسباب روانه ایران شد، کشتی او تباہ شده، به وساطت تخته‌پاره‌ای سر از بنادر سورت بیرون آورد. خبر به پادشاه رفته، میر را طلب نموده، بر روی او نیاورد، پرسید که چه مبلغ از شما فوت شده، گفت فلان مبلغ. پادشاه مساوی آن عنایت فرموده، به امرا هم فرموده که مهربانی کنند» (نصرآبادی، ۱۳۷۸، ج ۲: ۶۸۹).

در فرهنگ‌نامه‌های ترکی در توضیح این واژه معانی‌ای نوشته شده است که یکی به «پایان و دنبال» منتهی می‌شود: «۱- سنک کلمه‌ای است به معنی بعد، پس، به دنبال و گفته می‌شود از آن: "سن منک سنکداکل" یعنی، به دنبال من بیا. ۲- سنک: پایان هرکار و آخر هر امری و عملی. گویند: "بوسوز سنکندا ابغل" یعنی تو پایان و سرانجام و دنباله این سخن را بگو. ۳- سنک: پسر مرد، عقب رجل» (کاشغری، ۱۳۷۵: ۶۹۸)؛ رساننده معانی کنایی ترکیباتی است که در حوالی اصفهان به کار رفته است و در ادامه خواهد آمد.

دوم در فرهنگ ترکی استانبولی به فارسی این واژه با تلفظ *sungu* به معنای «هدیه‌ای است که به بزرگان تقدیم می‌شود» (اولغون و درخشان، ۱۳۶۳: ۴۰۵).

سوم در فرهنگ لغات ترکی، «سوزلوک» با تلفظ «سونگه ر» در برابر باجا - دئشیک قرار گرفته است که لغت دوم در لغت‌نامه ترکی آذربایجانی به فارسی، «سوراخ» معنی شده است؛ نیز لغت باجا شاید صورت دیگری از «بالاجا» است و صفت است؛ یعنی «ریز، خرد و کوچک» که شاید بتوان معنای آن را به‌نوعی دستبرد و نابودکردن، به‌ویژه در رباعی قاسم تونی، گسترش داد (داشقی، ج اول: ۳۵۲).

اما درباره معنای و ریشه این لغت غیر از آنچه گفته شد، مطالب زیر نیز در کانال استاد میرافضلی آمده است و نقل قول از کسانی است که با آن برخورد داشته‌اند و در محل زندگی‌شان به کار می‌رود؛ به همین سبب اهمیت دارد و می‌تواند در پایان و با توجه به مطالب فوق، ما را به اجماعی در این باره سوق دهد:

«سنگ» در جنوب به معنی یواش و کند است و در بلوچی یعنی مالیات؛ در دوران صفوی نیز نوعی مالیات یا تصاحب زمین و باغ و... را سونکی می‌گفتند. شاعر رباعی سرا، آقای شرف‌الدین امیرپور از گتوند خوزستان نوشته‌اند: سونگ / سنگ، در گویش بختیاری صفتی است که به جاندار و مخصوصاً انسان نسبت داده می‌شود و می‌گویند: فلانی سونگه یعنی کارش را آهسته و با خونسردی انجام می‌دهد و در کل جنبه منفی دارد.

در حوالی اصفهان تعبیر «سونگ و دنگ چیزی را وارسیدن» رایج است که در معنای همه زوایا را بررسی کردن و سرک کشیدن در امری به کار می‌رود. در شهرضا می‌گویند: فلان کس سنگ و دنگ شده است؛ معادل کسی که همه چیزش را از دست داده و کاملاً باخته است. در ورنوسفادران سده اصفهان به این صورت به کار می‌رود: سونگی فلان چی یا کوی بات: ته و توی فلان چیز را درآورد. این کلمه در وینچیچه در مبارکه اصفهان کماکان در دو جا، البته به شکل ترکیبی، کاربرد دارد؛ اصطلاح «از سنگ و دنگ چیزی خبر داشتن»: از مسائل خیلی جزئی و ناچیز تا مسائل مهم و کلان خبردار بودن؛ همچنین «سنگ و دنگ کردن» به معنی زیر و رو کردن ریز و درشت جایی برای جستن چیزی که اگر دنگ در معنی واحد و به اندازه یک ششم چیزی باشد، به احتمال، سنگ به معنی واحد خیلی ناچیزی است. «سنگه» در گویش کازرونی مثل منگه (منگیدن) که با فعل دادن همراه می‌شود، زیر لبی غر و لند کردن است. گاهی نیز با هم به کار می‌روند: سنگه و دنگه.

در زبان مردم میانه گفته می‌شود: «سوز منی (سونگ) چیخاردوسوز» / شما مرا از هستی ساقط کردید و

بیچاره شدم و مثل غارت زده‌ها به خاک سیاه نشاندینم! پس شاید ریشه این واژه را در ترکی باید جست؛ زیرا صفویه وقتی از اردبیل به اصفهان آمدند، احتمالاً این «سونگ» را از اردبیل و زبان ترکی به اصفهان برده‌اند و اهالی اصفهان هم در گویش خود از آن استفاده کرده‌اند.

در زبان ترکان آذربایجان مثل «منی سونگه چیخاردیبسیز» در معنی مرا بی چیز کرده‌اید و دار و ندارم را گرفته‌اید، رایج است. تلفظ کلمه به شکل sung با همان مصوت «و» خاص ترکی است و معنی نهب و غارت به راحتی از آن، البته در ساختار این مثل ترکی، استخراج می‌شود؛ ولی در ترکی قدیم کلمه به شکل song معمول بوده است و به معنی «انتها و پایان» که امروزه به شکل son تلفظ می‌شود؛ مثلاً ایشین سونی؛ در معنی انتهای کار (نک. میرافضلی، <https://telegram.me/Xatt4> ذیل یادداشت‌هایی درباره سنگ).

اکنون در نقد مطالب بالا باید بگوییم: اولاً خلاف نظر نویسنده کانال چهارخطی درباره بیت نذری قمشه‌ای، نیازی به زور و ضرب نیست؛ زیرا هم در شعر او و هم در شعر حکیم، «خرابه‌ده سنگ» را می‌توان با اطمینان «ده خراب غارت شده» معنا کرد و کنایه از دنیایی خراب‌آباد است؛ تنها تفاوتش در زمان غارت است؛ در شعر حکیم و نذری قمشه‌ای، زمان گذشته است و در سه شعر دیگر، زمان آینده است. معنایی که در فرهنگ نصیری صفحه ۱۷۲ (فی اللغات الجغتایی)، ذیل این واژه آمده است، آن را تأیید می‌کند؛ «سونگ. به اظهار کاف عجمی: تمام مال کسی را به زور گرفتن و به اخفاء کاف مذکور بعد از آن و آخر. / سونگی: آخرین سونگی جا از عقب آن».

نکته‌ای که از مجموع شواهد ذکر شده و معانی یاد شده استنباط می‌شود، آن است که «سونگ» اصلاً ترکی است که با ورود صفویه به اصفهان، میان اهالی اصفهان و توابع آن شایع شد و اصطلاحاتی با آن ساخته‌اند؛ بسته به اینکه در چه شکلی به کار برند، در معنای واری‌کردن، به عمق چیزی رسیدن و دستور غارت دادن و از هستی ساقط کردن است. در نتیجه حکیم رکن هم که اهل کاشان، از توابع شهر اصفهان، است و مدتی در اصفهان ساکن بوده و با اهالی آنجا حشر و نشر داشته و در دربار صفوی می‌زیسته است، تحت تأثیر لهجه مردم اصفهان و نواحی اطراف آن، با این واژه الفتی داشته و به کاربردهای آن آگاه بوده و در شعر از آن بهره گرفته است. تأییدکننده این مطلب، آن است که شاعران و نویسندگانی که از این اصطلاح استفاده کرده‌اند یا از اهالی اصفهان و نواحی پیرامون آن بوده‌اند و یا با آنان معاشرت داشته‌اند.

نیز همانطور که گفته شد، آغاز استفاده از این واژه و ترکیبات آن در شهر اصفهان و نواحی پیرامون، به دوره صفویه بازمی‌گردد و تا پیش از آن، مردم این شهر از وجود چنین واژه‌ای بی‌اطلاع بوده‌اند؛ سپس با افزودن ترکیباتی مانند «خرابه‌ده، وارسیدن...» و واژه «دنگ»، هم گستره معنایی ایجاد کرده‌اند و هم مثل ترکیب‌های عطفی دیگر، با آن ترکیب عطفی ساخته‌اند.

۲-۳ سینه کردن

چون در دل خود جا کنم آن بدخو را وز صبح رخس سینه کنم پهلو را

از دود جگر تیره کنم سینه خویش تا در دل من کسی نبیند او را

(رباعی ۱۹، دیوان سوم)

مصدر مرکب «سینه کردن» به معنی «تفاخر کردن» تا قرن ششم و اوایل قرن هفتم کاربرد داشته است و در فرهنگ‌ها، از جمله لغت‌نامه دهخدا شواهدی از شاعرانی مانند رفیع‌الدین لبنانی، مجیرالدین بیلقانی، نظامی و

عطار (تا اوایل قرن هفتم) برای آن ذکر شده است و معادل امروزی آن «سینه جلو دادن و سینه پیش دادن» است. همچنین در مقاله‌ای با عنوان «منطق‌الطیر سلیمانی کجاست؟» به نمونه‌هایی از اختلاف نسخه‌ها و اشتباه بعضی از مصححان منطق‌الطیر پرداخته شده است که یکی از آنها اشتباه در ضبط‌نکردن همین ترکیب و درباره معنا و رواج آن در قرن ششم و اهمیت آن است (نوریان، ۱۳۶۷: ۳۰-۳۷).

منظور اصلی از طرح این اصطلاح، نگاه اساسی به بار دقیق معنایی آن و صلابت زبانی‌اش در قطعیت رساندن مقصود است که دیگر مترادفات به هیچ‌روی از عهده برنمی‌آیند و این نشان از اهمیت ویژه اصطلاح مذکور دارد؛ به همین علت، شاعر کاشانی هم در قرن یازدهم عبارتی بهتر از این اصطلاح قرن ششم و قبل از آن برای بیان مقصود در رباعی نیافته است؛ به این معنی که تنها این عبارت کنایی می‌تواند انسجام رباعی شاعر را در لفظ و معنا جلوه‌گر کند.

در منطق‌الطیر ترکیب «سینه‌کردن»، ضمن حکایت عذر آوردن باز برای نرفتن در جست‌وجوی سیمرغ، خوش درخشیده و عطار آن را (البته با ایهام) با کله‌داری همراه کرده است تا معنایش به‌خوبی در جان ضمیرها بنشیند:

باز پیش جمع آمد سرفراز کرد از سر معالی پرده باز
سینه می‌کرد از سپه‌داری خویش لاف می‌زد از کله‌داری خویش
گفت من از شوق دست شهریار چشم بریستم ز خلق روزگار
(عطار، ۱۳۶۵: ۵۳)

نظامی در مخزن‌الأسرار وقتی از برتری سخن منظوم از مثنوی سخن می‌گوید و اوصاف شعر و سخن خوب را می‌سراید، که شاید سبب تفاخر شود، بهتر از این ترکیب نمی‌باید که شاعر را از توقف منع کند:

هرچه در این پرده نشانت دهند گر نپسندی به از آنت دهند
سینه مکن گر گهر آری به دست بهتر از آن جوی که در سینه هست
به که سخن دیرپسند آوری تا سخن از دست بلند آوری
(زنجانی، ۱۳۷۰: ۲۴۶)

اما جای دیگر در ابتدای مقاله دوم (عدل و انصاف) به‌عکس، ضمن برشمردن بزرگی‌ها و بیان عظمت روح انسان و اهمیت جان و دل که تنها فضیلت انسانی است که شایسته افتخار است، از او می‌خواهد به داشتن آن سینه کند و با این اصطلاح زیبا عصاره مطلب را بیان می‌کند:

نقد عزیزی و جهان شهر توست نقد جهان یک به یک از بهر توست
ملک بدین کار و کیایی تو راست سینه کن این سینه‌گشایی تو راست

بنابراین منظور اصلی از طرح این اصطلاح، نگاه اساسی به بار دقیق معنایی منفی و مثبت آن و صلابت زبانی‌اش در قطعیت رساندن مقصود است که دیگر مترادفات به هیچ‌روی از عهده برنمی‌آیند؛ شاید شاعر کاشانی هم در قرن یازدهم عبارتی بهتر از این اصطلاح قرن ششم و قبل از آن برای بیان مقصود در رباعی نیافته است:

چون در دل خود جا کنم آن بدخو را وز صبح رخس سینه کنم پهلو را
از دود جگر تیره کنم سینه خویش تا در دل من کسی نبند او را

(رباعی ۱۹، دیوان سوم)

او با این اصطلاح نشان می‌دهد که ورود یاد معشوق در دل آنقدر شادی‌آفرین است و وجود او آنقدر عزیز است که باعث سینه جلو دادن برای تفاخر است؛ در ضمن آنکه از عمد خواسته است الفاظی متناسب را به ایهام در کنار هم، در سلک یک رباعی بنشانند. البته در تکمله مطلب اضافه کنیم که در فرهنگ‌هایی مثل *مصطلحات الشعرا* و فرهنگ‌های دیگر و *لغت‌نامه دهخدا* در شرح «سینه‌کردن»، غیر از آنچه گفته شد، تعاریف دیگری نیز نوشته‌اند که بهتر است آن را نیز در بوتۀ نقد بگذاریم.

مصطلحات الشعرا می‌نویسد: سینه‌کردن؛ بر زمین رسیدن تیر و از آنجا برجستش (جهانگیری) و شعر ملا قمی را مثال می‌زند. *لغت‌نامه* می‌نویسد: ... سینه‌کردن تیر؛ (اصطلاح تیراندازان) آن باشد که چون تیری بیندازند بر زمین خورد و از آنجا خیز کرده به جای دیگر افتد. گویند این تیر سینه کرد (برهان)... (از بهار عجم):

کنون که تیر فلک سینه کرد سینه بدزد بجست برق بلا نم در آبگینه زد
ملا ملک قمی (از اندراج)

به نظر می‌رسد به‌ویژه با توجه به معنی فرهنگ جهانگیری، این نیز به‌نوعی در همان تفاخرکردن ریشه داشته باشد؛ برای تفاخر و نشان‌دادن قدرت خود از جای برمی‌خیزد و سینه می‌کند و شاید اصطلاح «سینه‌دادن» - جلو آمدن سقف یا دیوار در هنگام ساخت - را هم که در امور ساختمانی، بین بنایان رایج است و یکی دیگر از مشتقات این اصطلاح است، بتوان به همین معنی تفسیر کرد؛ درکل به‌نوعی، نازش و بالیدن به خود را در درون مستتر دارد.

۳- نتیجه‌گیری

از این نقد و تفحص می‌توان پی‌برد آنچه باید پیش چشم داشت، این است که واژگان و اصطلاحات معمول در زبان نسبت به فراخور زمانی خود در غنای آن زبان بسیار سهیم هستند و برای یافتن نتایج متقن در بازیابی معنایشان، تنها نباید به گوشه‌ای از یک مطلب و بررسی آثار یک دوره و زمان و یا یک زمینه و واقعه بسنده کرد؛ با حدس و گمان نیز مشکلی گشوده نمی‌شود؛ ضمن آنکه تأمل در حقیقت واژه‌ها و اصطلاحات و کاربرد آنها در متون نثر و شعر و گفتار مردم می‌تواند راهگشایی برای تفحص در بسیاری از مسائل اجتماعی، تاریخی، سیاسی و اقتصادی باشد. همانگونه که با توجه به بیت حکیم توانستیم مشکل ترکیب «به طرح دادن» و اصطلاحات برگرفته از واژه «طرح» را در آثار مختلف بگشاییم و معنای درستی از آن ارائه دهیم. همچنین نشان دهیم که بعضی ترکیبات و واژه‌ها مثل «سینه‌کردن» و «سنگ» چه جایگاه و خاستگاهی دارند و کاربردهای ساخته‌شده از واژه سنگ، چرا و چگونه در ادبیات کوچه و بازار و بعد از آن در نوشتار راه یافته و بر توان فرهنگی زبان افزوده است. البته نکات یادشده، تنها به گوشه‌ای از زوایای عمیق و شایان اهمیت زبان و ادبیات فارسی پرداخته است و مسائل طرح‌شدنی از این دست بسیار است که جای تحقیق فراوان دارد.

۱. آیتی، عبدالحمید (۱۳۴۶). *تحریر تاریخ و صاف*، تهران: چاپخانه علمی، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
۲. اسپرهم، داوود؛ رضانی، مهدی (۱۳۹۵). «*بحثی انتقادی درباره شطرنج و متعلقات آن در برخی شروح عرفانی*»، *کهن‌نامه ادب پارسی*، ۷ (۲)، ۲۱-۳۸.
۳. اشرف‌زاده، رضا (۱۳۷۰). *فرهنگ نوادر لغات و ترکیبات و تعبیرات آثار عطار نیشابوری*، مشهد: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی، چاپ دوم.
۴. انوری، اوحدالدین (۱۳۶۴). *دیوان*، به اهتمام محمدتقی مدرس رضوی، جلد دوم (قصائد)، تهران: علمی و فرهنگی، چاپ سوم.
۵. انیس، الدكتور ابراهیم و همکاران (۱۴۰۸ ق. / ۱۳۶۷ ش.). *المعجم الوسیط*، [بی‌جا]: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، الطبعة الثالثة، الجزء الاول و الثاني.
۶. اولغون، ابراهیم؛ درخشان، جمشید (۱۳۶۳). *فرهنگ ترکی استانبولی به فارسی*، تهران: انتشارات انزلی، چاپ پویا، چاپ دوم.
۷. *تاریخ سیستان* (تألیف در حدود ۴۴۵-۷۲۵)، (۱۳۸۱). به تصحیح محمدتقی بهار، ملک‌الشعرا، تهران: معین، چاپ اول.
۸. پطروشفسکی، ایلیا پابلوویچ (۱۳۴۴). *کشاورزی و مناسبات ارضی در ایران عهد مغول*، ترجمه کریم کشاورزی، دانشگاه تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی.
۹. حافظ ابرو، عبدالله بن لطف‌الله، ۷۶۳-؟-۸۳۴ ق. (۱۳۸۰). *زبدة التواریخ*، مقدمه و تصحیح و تعلیقات سید کمال حاج سید جوادی، جلد ۳-۴، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان چاپ و انتشارات.
۱۰. داشقین، ع - ح. [بی‌تا]. *فرهنگ لغات ترکی (سوزلوک)*، تبریز: مؤسسه انتشارات یاران، چاپ اول.
۱۱. دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷). *لغت‌نامه*، تهران: زوار.
۱۲. دیوان (نسخه خطی)، مسیح کاشانی، رکن‌الدین مسعود، *کتابخانه ملک و موزه ملی تهران*، به شماره ۵۲۳۰ (کتابت ۱۰۲۴ ق.).
۱۳. زنجانی، برات (۱۳۷۰). *احوال و آثار و شرح مخزن‌الأسرار نظامی گنجوی*، تهران: انتشارات دانشگاه، چاپ دوم.
۱۴. سعدی، شیخ مصلح‌الدین (۱۳۶۲). *گلستان*، به کوشش دکتر خلیل خطیب رهبر با معنی واژه‌ها و بیت‌های دشوار... [بی‌جا]: انتشارات صفی‌علیشاه.
۱۵. سعدی، شیخ مصلح‌الدین (۱۳۶۸). *گلستان*، تصحیح و توضیح دکتر غلامحسین یوسفی، تهران: شرکت سهامی انتشارات خوارزمی، چاپ اول.
۱۶. سعدی، شیخ مصلح‌الدین (۱۳۷۴). *کلیات سعدی*، از روی نسخه تصحیح‌شده محمدعلی فروغی، (ذکاء‌الملک)، با مقدمه عباس اقبال، تهران: اقبال، چاپ چهارم.
۱۷. سودی (بسوی)، محمد (۱۳۷۴). *شرح سودی بر گلستان سعدی*، ترجمه حیدر خوش‌طینت، زین‌العابدی چاوشی، علی‌اکبر کاظمی، تبریز: چاپ سیم‌آذر، مرکز نشر فرهنگی بهترین، چاپ دوم (بهترین).
۱۸. سیدان، الهام؛ ابن‌الرسول، محمدرضا (۱۳۸۸). «*نقد و بررسی عبارات بحث‌انگیز گلستان سعدی در ترجمه عربی آن (روضه‌الورد)*»، پژوهش‌های ادب عرفانی (گوهر‌گویا). دوره دوم، ۹۱-۱۰۸.
۱۹. شهیدی، سید جعفر (۱۳۶۴). *شرح لغات و مشکلات دیوان انوری*، تهران: علمی و فرهنگی، چاپ دوم.
۲۰. صائب تبریزی، میرزا محمدعلی (۱۳۸۳). *دیوان*، به کوشش محمد قهرمان، مجلدات ۱، ۴، ۶، تهران: علمی و

- فرهنگی، چاپ چهارم.
۲۱. صفا، ذبیح‌الله (۱۳۶۷). *تاریخ ادبیات در ایران*، تهران: فردوس، جلد پنجم، بخش دوم، چاپ دوم.
۲۲. عطار، شیخ فریدالدین (۱۳۶۱). *اسرارنامه*، به تصحیح سید صادق گوهرین، تهران: زوار، چاپ دوم.
۲۳. عطار، شیخ فریدالدین (۱۳۶۴). *الهی‌نامه*، به تصحیح فؤاد روحانی، تهران: زوار، چاپ چهارم.
۲۴. عطار، شیخ فریدالدین (۱۳۷۱). *دیوان*، به اهتمام و تصحیح تقی تفضلی، تهران: علمی و فرهنگی، چاپ ششم.
۲۵. عطار، شیخ فریدالدین (۱۳۶۵). *منطق‌الطیر «مقامات طیور»*، به اهتمام سید صادق گوهرین، تهران: علمی و فرهنگی، چاپ چهارم.
۲۶. فرهنگ نصیری (ترکی جغتایی - رومی - قزلباشی - روسی و قلماقی به فارسی) (۱۳۹۳). به کوشش دکتر حسین جوادی - دکتر دیلم فلور، با همکاری مصطفی کاجالین، تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، چاپ اول.
۲۷. کاشغری، محمود بن حسین بن محمد (۱۳۷۵). *نامه‌ها و صفات‌ها و ضمیرها و پسوندهای دیوان لغات‌الترک*، ترجمه و تنظیم و ترتیب الفبایی دکتر سید محمد دبیرسیاقی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، چاپ اول.
۲۸. *گزیده گلستان سعدی (مجموعه ادب فارسی)* (۱۳۷۱). مقدمه و شرح دکتر حسن انوری، تهران: شرکت چاپ و انتشارات علمی، چاپ اول.
۲۹. گلچین معانی، احمد (۱۳۷۳). *فرهنگ اشعار صائب*، تهران: امیرکبیر، چاپ دوم با تجدید نظر و اصلاحات.
۳۰. گلچین معانی، احمد (۱۳۶۹). *کاروان هند*، جلد دوم، مشهد: مؤسسه انتشارات آستان قدس رضوی، چاپ اول.
۳۱. میرافضلی، سیدعلی، «سه یادداشت درباره سونگ»، برگرفته از: <https://telegram.me/Xatt4>.
۳۲. نصرآبادی، محمدطاهر (۱۳۷۸). *تذکره نصرآبادی، تذکره الشعرا به انضمام رسائل، منشآت و اشعار*، ج ۲، مقدمه، تصحیح و تحشیه محسن ناجی نصرآبادی، تهران: اساطیر.
۳۳. نوریان، مهدی (۱۳۶۷). «منطق‌الطیر سلیمانی کجاست؟»، نشر دانش، شماره ۴۸، ۳۷-۳۰.
۳۴. وارسته، سیالکوتی مل (۱۳۹۶). *فرهنگی در لغات و اصطلاحات شعر عصر صفوی*، به مقابله و تصحیح دکتر سیروس شمیسا، تهران: میترا، چاپ چاپخانه آتش، چاپ نخست.
۳۵. وراوینی، سعدالدین (۱۳۶۷). *مرزبان‌نامه*، مقابله و تصحیح و تحشیه محمد روشن، تهران: نشر نو، چاپ دوم با اصلاحات و اضافات.
۳۶. همدانی، رشیدالدین فضل‌الله ابن عمادالدوله ابوالخیر (سنه ۱۳۵۸ ق. / ۱۹۴۰ م.). *تاریخ مبارک غازی (داستان غازان خان)*، به سعی و اهتمام و تصحیح کارل یان، انگلستان: چاپخانه ستنف اوستین در هرتفورد.